

Rosa Rosenstein

Leánykori név

Braw

Születési hely

Berlin, Németország

Születés éve

1907

Halál helye

Bécs, Ausztria

Halál éve

2005

Rosa Rosenstein
testvéreivel, Bettyvel,
Ernával, Cillyvel és
Anschellel 1919

Gyermekkor

Nagyszüleim és szüleim Galíciában születtek. Apai ágon a családnevünk Braw. Nagyanyám, Rivka Finder, született Braw, a születésem előtt meghalt. Őutána neveztek el: németül a Rosa nevet kaptam, jiddisül pedig a Rivkát. Apám szabó volt, és otthonról dolgozott. Később éveken át egy férfidivat nagy- és kiskereskedés tulajdonosa volt. Apámat az első világháború idején nem sorozták be, és bár négyszer is orvosi vizsgálatnak vetették alá, ám rettenetes

visszerei miatt mindannyiszor alkalmatlannak minősítették. Szerencséje volt. Otthon maradt, és gondoskodhatott rólunk. Kocsival ment a tanyákra élelemért, hogy ne éhezünk. Anyám is ügyesen alkalmazkodott a körülményekhez. Sosem kellett éhen maradnunk.

A szüleim Németországban külföldinek számítottak. Nekem volt vagy három állampolgárságom, de német sosem voltam. Amikor Berlinben megszülettem, osztrák állampolgár voltam. Ugyanis 1907-ben születtem, de Lengyelország csak 1922-ben alakult meg [1]. Onnantól pedig lengyel állampolgár lettem, a szüleim után. Amikor hozzámentem

egy magyar emberhez, magyar állampolgárságot kaptam, majd a háború után egy osztrák férfi vett el, így lettem újból osztrák.

Anyám és apám nagyon sokáig voltak jegyesek. Ez egy elrendezett házasság volt. Betty húgom 1909-ben érkezett meg, két évvel utánam. Erna volt a harmadik gyerek, 1911-ben született, a legkisebb hugunk, Cilly pedig 1913-ban. Arthur öcsém, jiddisül Anschel, volt a legfiatalabb. Közel voltunk egymáshoz mind az öten. Persze sokszor különbözött a véleményünk, de sosem volt köztünk igazi nagy vita. Csak kevés családban adatik meg az ilyen.

Berlinben nagy, négyszobás lakásban laktunk a Templiner Strasse-n [2]. A vécé is a lakáson belül volt, és fürdőszobánk is volt. Elégge egyszerű fürdőszoba volt, de volt benne kád és egy nagy fatüzelésű bojler, így melegvizet fürdőt is tudtunk venni. Mi négyen lánytestvérek egy szobán osztoztunk. Az otthonunk teljesen kóser volt. A tejes ételek színe a kék volt: ezekhez kék kockás konyharuhát használtunk. Piros kockásat pedig a húsos ételekhez. Külön edényeink voltak a tej- és húsfételhez, ezeket külön is mostuk. Ez volt a szép a mi otthonunkban. A szüleim olyan zsidó imaházba jártak, ami valami nagy hátsó udvarban volt.

Rosa Rosenstein
testvéreivel, Bettyvel,
Ernával, Cillyvel és
Anschellel Bad Buckowban
1927

Én az öltözködéssel egyáltalán nem törődtem. Mindig Ros Hásánákor [3] kaptuk meg a téli holmit, általában bézs konfekciós kabátokat. Az enyémnek persze rögtön kiszakítottam az oldalát. Bevarrták, bestoppolták, de idővel így is szakadtnak látszott. Mire megint új kabátot kaptunk, én már a tesóm régi kabátját hordtam, az enyém annyira viseltes volt már. Anyám szidott is érte: „Rosa, nem állnál egyszer a tükör elé, csak öt percre legalább?” Nem foglalkoztam sem a frizurámmal, sem az öltözékemmel. Csak az érdekelt, hogy a szoknya elég széles legyen, a cipő pedig ne szorítson, hogy kényelmesen rohangászhaszak.

Mindig apám készített nekünk reggelit, ezt vittük magunkkal a suliba. Mindenünk megvolt. Berlinben csodálatosak a tavak. Szerdánként csónakázni jártunk, meg kenuzni is. Finomakat ettünk, mindenből a legjobbat vettük meg. Semmiben sem szenvedtünk hiányt. Apám mindent megtett a lányaiért. Anyám meg pont olyan könyvmoly volt, mint én. Egyetlen évet járt iskolába Galíciában, pedig mind a hét bátyja tanulhatott. Nagyapa mindig

azt mondta, hogy egy lánynak elég, hogy le tudja írni a nevét, tudjon sütni és persze vaját köpülni. Anyám viszont megtanult magától olvasni és írni. Otthon pedig igazi könyvtárunk volt. Mikor Hitler hatalomra jutásakor emigráltunk, vérzett a szívem a sok hátrahagyott könyv után.

Rosa Rosenstein egy purimi bulin

Tanulmányok és munka

Zsidó leányiskolába jártam, így nemigen volt kapcsolatom keresztényekkel. A szüleimnek sem, legfeljebb üzleti kapcsolatuk volt, de magánéleti egyáltalán nem. Viszont kiskoromban volt egy keresztény barátnőm, aki a házunkban lakott, és én gyakran elkísértem gyónni.

Végül ott kellett hagynom az iskolát. Nem volt beleszólásom a dologba: az apám döntött arról, meddig járhattam iskolába, és mikortól kellett átmennem a Kereskedelmi Akadémiára, hogy hasznára lehessen a üzletben. A Kereskedelmi Akadémián mindent egy fél év alatt kellett kitanulni: gépelést, gyorsírást, könyvelést; mindezt borzasztó gyorsan. 15 évesen voltak 20 éves osztálytársaim, mégis én voltam az osztályelső.

Apám üzletében árusítottuk a saját készítésű férfi készruhát. Egy darabig saját kiskereskedelmi boltjaink is voltak: egy a Hermannstrasse-n a Neukölln negyedben, a másik pedig a Klosterstrasse-n [4]. Akkoriban sokan hozomra vásároltak és részletekben fizették ki, mivel szegények voltak. A munka mindig sokáig tartott, hiszen ha az apád boltjában dolgozol, a műszak nem ér csak úgy véget délután 5-kor. A műhelyben gombot kellett varnom, kikészítenem a csomagokat szállításra, vasúti szállítás esetén kikísérnem a házi

alkalmazottat az állomásra. Még társadalombiztosításom sem volt. Ha be lettem volna jelentve, most járna nekem még egy nyugdíj Németországból. Betty húgom viszont az ügyészségen dolgozott, neki remek német nyugdíja lett.

Házasság

A házasságom napjáig otthon laktam. Az első férjem szintén szabó volt, és mindenekelőtt magyar. Ó, milyen fess fiatalember volt! Ott dolgoztam apámnál, egy nagy ablakú gyárépületben. A munkaasztalom pont az ablakban volt. A túloldalon, szemben pedig egy férfi konfekciós ruhagyár volt, és a varrógépnél ott ült egy szép férfi. Folyton egymásra mosolyogtunk. Nem tudtam, hogy ő kicsoda, és ős sem tudott rólam semmit. Egy nap jött egy futár - mivel akkoriban szokás volt boltról boltra járniuk az árusoknak -, és egy nagy doboz bonbont hozott azzal, hogy „Ezt a túloldalról küldi a fiatalember.” Az egész így indult. Én persze elfogadtam az ajándékot, meg is köszöntem. Nem voltam még 18 akkor, de boldog voltam - miért is ne?

Egyik nap korábban mentem haza. A boltunkból a Hackescher Markt felé sétáltam a nagy könyvesbolt felé a Rosenthalerstrasse-n. Szóval ott álldogátam a könyveket nézegetve, mikor mögöttem megszólalt egy hang és lassan azt mondta, hogy „Hát nem gyönyörű?” Megfordultam, és ott állt ő. Megkérdezte, hazakísérhet-e, mivel hogy épp arra volt dolga. Úgyhogy azt válaszoltam, „Ha tetszik.” Azután is el-elkísérgetett, aztán már volt, hogy találkára hívott. Persze mindig szombat esténként, mert hétköznapi nem volt az embernek ideje ilyesmire. Egyszer a találkahelyünk a metróállomás volt a Schönhauser Allee és Schwedterstrasse sarkán. Kiöltöztem, még fodrászhoz is elmentem. A szüleim tudták, hogy randim van, anyám mondta is, hogy „Gyerünk, siess már, el fogsz nagyon késni!” Én meg azt válaszoltam, hogy „Ha tényleg engem akar, meg fog várni.” Úgyhogy lementem a metróhoz, de sehol senki. Aztán eltelt vagy öt perc, és láttam befutni, kapkodta a levegőt. Mi történt? Hát, akkor én elnézést kértem a késésért. Ő meg azt hitte, hátha a másik állomásnál várom, úgyhogy odáig rohant, aztán még vissza. Egy Schottenhaml nevű étterembe mentünk, nagyon elegáns volt, de én csak kósert ettem. Ő húsételt rendelt, én meg kávét és sütit, mert nem ettem tréflit [5]. Nem ismertem a kóser éttermeket, mert a szüleim sosem jártak étterembe.

**Rosa és Michi Rosenstein
esküvője 1929**

Aztán pedig összeházasodtunk. Én ragaszkodtam az Oranienburger Strasse-i zsinagógához, mert az volt Berlinben -, van aki szerint egész Európában - a legszebb zsidó templom. A szertartás után étterembe mentünk a Kupfergraben partján. Azt terveztük, hogy előbb eszünk, aztán táncolunk, hiszen sok volt a fiatal a násznépben. Ám a zene valami rémes volt. Viszont ott volt egy barátnőm bátyja, aki remek zongorista, fejből bármit eljátszott kotta nélkül is. Úgyhogy a zongorához ült és elkezdett játszani, hogy rendesen táncolhassunk.

Mikor 1929-ben megszületett Bessy lányunk, a férjem és én is fiatalok voltunk még, de szerencsére a szüleim besegítettek. 1933-ban világra jött második lányom, Lilly.

Pedig én nem akartam, csak egy gyereket. Akkoriban divatos volt csak egy gyereket vállalni. Férjem húga próbált rajtam segíteni. Azt mondta, igyak teát, üljek forró vízbe, ugorjak le az asztalról, de egyik sem vált be. Végül megmondtam anyámnak, hogy viselős vagyok, de nem akarom megtartani, anyám pedig nem gatyázott: „Micsoda? Meg ne tedd! Még egy gyerek nem nagy ügy. Miért ne szülnéd meg? Pont jó a korkülönbség!” De a legrosszabb, hogy ezekről a lányomnak is beszélt, már felnőtt korában. Onnantól a lányom gyakran a fejemhez vágta, hogy „Engem nem is akartál!”

Üldöztetés és menekülés

Testvéreim Erna, Betty és Anschi az 1930-as évek elején kimentek Palesztinába. Apámat 1938-ban tartóztatták le, rögtön a “Kristályéjszaka” [6] után, és Lengyelországba deportálták [7]. Magával vihetett 10 márkát és egy kis bőröndöt. Voltak rokonaink Lengyelországban, és mindig én voltam a közvetítő. Mivel a férjem magyar volt, én még nem féltem, elintéztem a lengyel vízumomat. Meg akartam látogatni apámat, és pénzt vinni neki. Az útlevélintézésből jöttem, amikor anyám azzal fogadott, „Nem kell Lengyelországba menned, Papának megengedték, hogy visszajöjjön értem, és együtt kiköltözhetünk Palesztinába.” Mikor apám megjött Lengyelországból, elkezdtük összepakolni mindenünket. A kisebbik lányom épp akkor kezdte volna le az iskolát, hat éves volt. Apám nehéz szívvel távozott, mert én a családommal hátramaradtam. Megviselte a búcsú. “Égbekiáltó dolog, így itthagyni a gyerekeimet.” Hozzátette, hogy “Addig nem lesz nyugtom,

amíg titeket is áthozlak valahogy.” A testvérem, Cilly is a szüleimmel tartott Palesztinába 1939-ben. Soha többé nem láttam apámat. Arról még értesült, hogy kisfiam született 1945-ben, de két évre rá, 1947-ben elhunyt.

Három héttel a háború kitörése után már el kellett sötétíteni a lakást, és bevezették a jegyrendszert. A zsidóknak persze kevesebbet adtak. Ráadásul a napnak csak bizonyos óráiban vásárolhattunk. A férjem azt mondta, „Magyarországon nem eshet bajunk”. Úgyhogy összepakoltuk a bőröndöket, és irány Budapest, mivel a férjem szerint ott semmi rossz nem történhetett. Azért biztos ami biztos, a gyerekeimnek még elintéztem a kivándorlási engedélyeket Palesztinába.

A magyarországi zsidók még jól éltek. Akkoriban sok zsidó volt Budapesten, talán kétszázezren lehettek. „Maradj Magyarországon”, üzenték a szüleim. Palesztinába csak úgy lehetett belépni, ha igazolásod volt róla, hogy a szakmádra ott szükség van és ezen felül is még pár ezer brit fontnyi alaptőke is kellett. A szüleim megírták, hogy ezt a pénzt letétbe helyezték nekünk Hollandiában. De nagy szerencsétlenségünkre a németek lerohanták Hollandiát.

**Rosa Rosenstein a
lányaival 1935**

Egy nap letartóztattak, és a gyerekekkel együtt internálótáborba vittek. A gyerekeim kivándorlási papírjai még megvoltak. Vöröskeresztes levelezőlapokon – amelyeket unokatestvérem továbbított Argentínából, - maradtunk kapcsolatban a családdal Palesztinában. A letartóztatás után a sógorom írt Palesztinából: „Küldd a gyerekeid ide, kérlek küldd őket ide. Felneveljük őket, mint a sajátjainkat.” A budapesti zsidó hitközség szervezte meg

az egészet. Lilly nem akart menni, még csak nyolc éves volt, Bessy pedig tizenegy. Végül belementek, de a kisebbik később elmondta, hogy a nővére addig verte, amíg igent nem mondott. Ezzel mentette meg az életét.

Megengedték, hogy az internáló táborból a gyerekeimet kikísérjem az állomásra Budapesten. A férjem, aki ugyanannak a tábornak a férfi részében volt, csak a buszmegállóiig jöhetett velük. Ott kellett elbúcsúznia. A lányok akkor látták utoljára az apjukat. Lilly az ablakban állt, folyt a könnye. Vonattal Bulgáriába mentek, onnan tovább hajóval Törökországba, ahonnan Szírián át busz vitte őket Palesztinába. Ott várták őket a szüleim.

A férjem halotti bizonyítványában az állt: szívroham. Később azt mondták, kiütéses tifuszban halt meg. A Szovjetunióba vitték munkaszolgálatra, Kijev mellett volt. Ásniuk kellett, aknákat keresni. Engem kiengedtek az internálótáborból, és még megvolt az a kis lakás, amiben azelőtt laktunk. Egy ügyvédnek dolgoztam, de nyolc naponta jelentkeznem kellett a rendőrségen. Egy munkaszolgálatos özvegyeként kaptam özvegyi igazolást.

Aztán eljött az 1944-es év. Megérkezett Budapestre Adolf Eichmann [8], hogy „rendet tegyen”. A mai napig emlékszem arra a napra. Mikor leszálltam a villamosról, letartóztattak. Elvittek egy házba, több mint 400 ember volt ott, mind zsidók. Bezártak minket, és senki sem tudta, mi lesz. Ezután bezsupoltak minket egy szállítóautóba, az pedig csak hajtott és hajtott. Ablak sem volt, nem tudtuk hová megyünk. Egyszer csak leszállítottak minket, egy óriási udvaron voltunk. Körülnéztem, és láttam túloldalt a sok férfi foglyot.

Hirtelen behívtak minket egy épületbe, külön a nőket. Ült ott egy tiszt, felírta a nevünket. Rám nézett, aztán a halotti bizonyítványra, aztán megint rám, és megkérdezte németül: „Maga izraelita?” Erre azt mondtam, „Igen”. Egy óriási terembe vezettek be, megint vagy 400 nőt együtt. Bezártak minket. Aznap Budapestet már bombázták: nappal az amerikaiak és a britek, éjjel a szovjetek. A nők azért imádkoztak, hogy a következő bomba miránk essen. Mert tudod, a leges-legrosszabbra számítottunk. Négy napon át voltunk bezárva. A férfiakat, tudtuk, addigra már deportálták. De azt nem tudták a náci, hová vigyenek 400 nőt. Vonatuk nem volt. Ez volt a mi szerencsénk. Mikor elengedtek minket, meg kellett adnunk a címünket, én pedig féltem visszamenni a szobámba. Volt viszont Budapesten egy bécsi barátunk, egy özvegy. Mikor ajtót nyitott nekem, alig hitt a szemének: „Resi, te élsz?” Itt találkoztam a későbbi férjemmel, Alfred Rosensteinnel, akit még az internáló táborból ismertem. Bécsi volt ő is, és nagyon sármos; bolondultak érte a nők.

Volt egy közös ismerősünk, aki hamis papírokat hozott nekünk. Lefizette annak a villának a gondnokát, amelyben kilencen bujkáltunk a tömeges deportálások elől, egyetlen egy szobában. Amikor mindennek vége lett és már az utcán táncoltunk örömeinkben, egyszer csak a szomszéd villából előjött 60 zsidó – gondnok bújta nőket is, pénzért és ékszerért cserébe, a szenes pincékben, meg ahol lehetett. Ezért mondom azt, hogy Budapesten bármit meg lehetett kapni pénzért cserébe.

**Rosa és Alfred Rosenstein
a fiukkal 1946**

Tudtam, hogy gyereket várok, és azt mondtam magamnak: tennem kell valamit, vagy velem hal a gyerek is. Alfred pedig azt mondta, „Ne csinálj semmit. Ha túléljük, lesz egy gyerekünk.” De mégis elmentem egy orvoshoz a gettóban [9]. Ő pedig azt mondta, „Nem tehetek semmit! Talán szepszisben akar meghalni?” Mert hogy nem voltak eszközei, a világon semmi. Georg fiunk Budapesten született 1945. június 27-én.

Egy nap a szobában feküdtünk, kabátban – ablak már rég nem volt – mikor egyszer csak meghallottam, hogy valaki megafonba beszél: „Itt a vörös hadsereg beszél. Budapest népe, várjatok! Felszabadítunk benneteket!” Ezt mondták be németül, magyarul és oroszul. Úgyhogy mi vártuk. Egy szép napon, vasárnap, ott álltam az ablaknál, halálos csönd volt, és láttam egy orosz, kucsmában jött gépfegyverrel, a kerten át a ház felé. Azt mondtam, „Itt egy orosz.” A barátnőm meg azt válaszolta, „Az első orosz lovat ha meglátom, megcsókolom a hátsóját.”

A háború után

A felszabadulás után egy ideig Magyarországon maradtam, nem akartam Ausztriába menni. El akartam menni Izraelbe a gyerekeim és szüleim után. A férjem viszont azt mondta, hogy neki nincs olyan szakmája, amivel Izraelbe lehetne menni. Üzletember volt, a bátyjának dolgozott, akinek egy nagy olajvállalata volt. Üzletkötőként dolgozott, de ezt Izraelben nem tehetne volna. Ezért Ausztriába akart menni, hogy kárpótlást igényeljen, majd azzal a pénzzel kimehessünk Izraelbe.

A háború előtt volt a férjem hűgának egy étterme Bécsben, a ‘Grill am Peter’, amit árjásítottak [10]. A férjem kárpótlást akart igényelni az étterem után, hogy visszaszerezze a családi vagyont. Az étterem valójában az idősebbik húga tulajdonában volt, akit meggyilkoltak a Holokausztban. A férjem pert indított. Akkoriban még nem voltak kárpótlási bizottságok, és az ilyen ügyekben mindig csak két bíró döntött. Addigra az éttermet elfoglaló “árja” is meghalt. A fia vette át a vállalkozást. Az első meghallgatáson a férjemnek 35,000 schilling kárpótlást ajánlottak. Az ügyvédünk az a Dr. Pik volt, aki később a zsidó hitközség vezetője lett. A férjemmel egy iskolába jártak. A második meghallgatáson már 65,000 schillinget ajánlottak. Azt mondta a férjemnek akkor az ügyvéd, „Ha képesek hatvanötezeret fizetni, lesz az még több is.” A harmadik meghallgatáson három bíró volt jelen. Egyértelmű volt, hogy a férjem nem pénzt akar; ő az éttermet akarta visszakapni, hogy abból éljünk. A harmadik bíró szerint viszont nem lett volna méltányos elvenni egy fiatalember megélhetését, hiszen neki semmi köze nem volt az árjásításhoz. Már akkor ez

volt a hozzáállás. Végül annak a fiatalembernek ítélték az éttermet, a három bíró egyetértett. A férjem egy fillért sem kapott az étteremért.

Izraelben először a fiammal jártam, 1949-ben. Bessy lányom szolgált az izraeli seregben, majd a városi önkormányzatnál helyezkedett el idősgondozóként. Lilly eljött hozzám Bécsbe egy évre. Izraelben járt iskolába, de persze tudott németül is. Anyám sosem tanult meg héberül. Apámat nem láttam többé, ez borzalmas volt. A fiam az érettségi után költözött ki Izraelbe. Ez nem sokkal a férjem, 1961-ben bekövetkezett halála után volt.

**Rosa Izraelben az
unokáival 1979**

Az osztrákokat nem szerettem. Nekem ők mindig nácik maradtak. Egyszer, az 1950-es évek elején két hónapot Izraelben töltöttem. Mikor visszajöttem Bécsbe, és lementem a sarki pékhez, a pékné megkérdezett, „Merre járt ilyen sokáig, Rosensteinné?” Azt mondtam, „Izraelben.” Erre ő rámnézett, és azt mondta, „Maga zsidó? Nem is látszik magán!” Én meg visszakérdeztem, „Miért, Schubertné? Mert nincs a fejemen ördögyszarv?” Erre ő,

hogy „Az istenért, dehogy! Nem úgy értettem. Volt nekünk egy beszállítónk, az is zsidó volt, aki a lisztet hozta, és rendes ember volt az is.” Ez az 1950-es évek elején történt, de az évek során nem sokat változott a helyzet. Haider és Stadler [\[11\]](#) is bőven adnak okot arra, hogy elgondolkozzunk. Még ha el is akarná felejeteni az ember, képtelen rá. Újra és újra szembesülünk vele.

Németországban nem éreztem az antiszemitizmust. Együtt viccelődtünk és röhögünk a keresztény dolgozókkal az apám gyárában. Sokan még azt is tudták, mikor vannak ünnepeink. A húgommal egyszer elmentünk Berlinbe; akkoriban még ketté volt osztva Kelet- és Nyugat-Berlinre [12]. Egy ifjúkori ismerősünk, a volt szomszédunk Sali már Nyugaton volt, mi viszont a kelet-berlini otthonunkat akartuk felkeresni. Erre ő azt mondta, „Az istenért, ne menjete, ki tudja mi lesz ott, bajba is kerülhettek.” És le is beszélt minket az útról. Később az unokámmal mégis jártam Kelet-Berlinben. És akkor sem mentem el abba a házba, ahol régen laktunk; egyszerűen nem tudtam.

Rosa Rosenstein bécsi lakásában az 1990-es években

- [1] Galícia az Osztrák-Magyar Monarchia egyik tartománya volt az első világháborúig. Rosa Rosenstein itt valószínűleg a Második Lengyel Köztársaság (1918-1939) hatáira utal, amelynek része lett Galícia.
- [2] A Templiner Strasse a mai Berlin központjában található Scheunenviertel ("pajtanegyed") közelében fekvő utca volt. A negyedet főként zsidók lakták, akiknek többsége az 1920-as évek elején gazdasági és társadalmi okokból érkezett Kelet-Európából Berlinbe.
- [3] A zsidó Újév, melyet ősszel tartanak.
- [4] A Klosterstrasse a mai Berlin központjában található Scheunenviertel ("pajtanegyed") negyedtől nem messze lévő utca volt. Neukölln Berlin déli részén található, és nem volt része a Scheunenviertelnek.
- [5] Nem kóser étel.
- [6] Náci zsidóellenes zavargás 1938. november 10-e éjjelén. A hivatalos álláspont szerint a párizsi német követség harmadik titkárának, Ernst vom Rathnak két nappal korábbi meggyilkolása provokálta ki, akit egy Herschel Grynszpan nevű lengyel zsidó lőtt agyon. A németek keltette zsidóellenes feszültség zsidó személyek, zsidó tulajdon és zsinagógák elleni támadásokban manifesztálódott Németország- és Ausztria-szerte. Gyújtogatás és rongálás áldozata lett számos üzlet, otthon és templom. Az akció során sok ablakot is betörték, innen kapta a Kristályéjszaka (Kristallnacht) nevet. Legalább 30,000 zsidót tartóztattak le és küldtek a sachsenhauseni, buchenwaldi és dachau konkrációs táborokba. Bár a német kormány igyekezett spontán

zavargásnak beállítani az eseményeket, valójában azokat a náci vezérkar parancsára rendezték meg.

[7] Rosa Rosenstein itt feltehetően az úgynevezett "Polenaktion"-ra utal, vagyis mintegy 17 000 lengyel nemzetiségű zsidó deportálására a Német Birodalomból a lengyel határra 1938. októberének végén. A deportáltak között volt a hannoveri Grynszpan család is, amelynek fia, Herschel Párizsban élt. Amikor Herschel értesült családjá sorsáról, 1938. november 7-én a deportálás elleni tiltakozásul merényletet hajtott végre a párizsi német nagykövetségen, amelynek következtében Ernst vom Rath követségi titkár meghalt. A nemzetiszocialisták ezt az incidenst ürügyként használták fel a későbbi novemberi pogromokhoz (más néven Kristályéjszaka). A novemberi pogromok után több ezer zsidó férfit deportáltak Berlinből Sachsenhausenbe, de nem Lengyelországba. Rosa valószínűleg összekeveri a "Polenaktion" és a Kristályéjszaka dátumát.

[8] Adolf Eichmann (1906-1962). Náci háborús bűnös, a zsidók tömeges népiirtásának egyik megszervezője. A háború után amerikai táborba került, onnan megszökött, és Németországban, Olaszországban illetve Argentínában bújkált. 1960-ban fogta el az izraeli titkosszolgálat Buenos Aires-ban. Több hónapos eljárás során halálra ítélték, majd kivégezték Izraelben. Az Eichmann-per nagy vitát indított a Soá okairól és véghezviteléről. A németek 1944. március 19-én szállták meg Magyarországot.

[9] Miközben Rosa a budapesti gettón kívül bújkált, mégis elment egy ottani zsidó orvoshoz.

[10] 'Árjásítás' (németül Arisierung) címen kobozták el a náci Németországban 1933 és 1945 között a zsidók tulajdonát, és adták nem-zsidóknak. Ennek célja a zsidó tulajdonban levő üzleti vállalkozások „árja”, azaz nem-zsidó tulajdonba vétele volt.

[11] Jörg Haider (1950-2008) és Ewald Stadler (1960-) a szélsőjobbaldali Osztrák Szabadságpárt (FPÖ) politikusai.

[12] A második világháború 1945-ös befejezése után Németországot és magát Berlint négy szektorra osztották, amelyeket a szövetséges országok felügyeltek. Kelet-Berlin a szovjet megszálló erők felügyelete alá tartozott. 1949 és 1990 között Berlin városát két részre osztották, a keleti rész a szocialista Német Demokratikus Köztársaság (NDK) fővárosa volt, és továbbra is szovjet befolyás alá tartozott, míg a nyugati rész a Német Szövetségi Köztársasághoz tartozott. A Szovjetunió összeomlása és az európai "vasfüggöny" 1989-90-es leomlása után Kelet- és Nyugat-Németország újraegyesült.